

Kur'an'daki Medeniyet Temellerinin Analizi

Prof. Dr. Hüseyin Alevi Mehr*

Özet

Bu araştırma, Kur'an-ı Kerim ve hadislerdeki medeniyet oluşturuvcu temel dinamikleri inceleyerek tahlil etmeyi amaçlamıştır. Kur'an'da çağdaş İslam medeniyetinin en önemli esasları şunlardır: "İlim ve araştırma, maneviyat ve ahlak, ekonomi, adalet, yolsuzlukla mücadele, özgürlük ve bağımsızlık, dış politika ve yaşam tarzı." Bu araştırmanın konusu, Kur'an'da medeniyetin temellerini araştırmaktır. Analitik ve betimleyici yöneme haiz bu araştırma, yukarıdaki temellerin her birini incelerken Kur'an'ın bakış açısını ortaya koymuş, batı ekollerinin görüşlerini de tahlil etmiş ve yer yer eleştirmiştir. Modern İslam medeniyetinin din ve İslam ile bütünleşmiş olması gerektiği, bu araştırmanın ulaşmak istediği en önemli sonuçlardır. Zira Kur'an medeniyetin temel eksenini olacak bir kitaptır; sistem kuracak, toplum oluşturacak ve insan inşa edecek bir kitaptır. Kur'an'a göre modern İslam medeniyeti bilim, ahlak, ekonomi, yönetim ve siyaset kriterleri temelinde hareket eder.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, medeniyetin temelleri, medeniyetin Kur'an açısından tahlili

Giriş

Modern çağ, ilerleme, teknoloji, modernizm ve sanayi toplumlarının oluştuğu bir dönemdir. Ama çağdaş medeniyete ulaşmak ve sonrasında medeniyet oluşturabilmek için, insanın kendisini inşa etmesi ve sosyalleşmesi bir zarurettir. Çağdaş İslam medeniyeti, tamamen Kur'an öğretilerine ve dine dayanan dini bir medeniyettir. Ahlak ve maneviyat, modern İslam medeniyetinin en önemli temellerindedir. Ahlak ve maneviyat, maddi yaşamdaki gelişimle paralel olmalıdır. Çünkü ahlakın olmadığı yerde uygarlıktan söz edilemez. Bilim ve araştırma kaynak olarak her zaman dikkate alınmalı ama bilimden geri kalmış ülkeleri sömürmek için bir araç olarak kullanılmamalıdır. Siyaset, tamamen liyakat ve ehliyet eksenli olmalı; adalet, yolsuzluktan kaçınma, haysiyet, bağımsızlık ve özgürlük gibi temel dinamiklere dayanmalıdır. Siyaset ve hükümet özel ve müreffeh bir sınıfın tekelinde bulunmamalıdır; zira böyle bir durumda adalet ortadan kalkar. Buradan hareketle medeniyetin temellerini incelemek gerekmektedir.

* Uluslararası el-Mustafa Üniversitesi Öğretim Üyesi

Uygarlık ve temelleri mevzuunda genel olarak çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu konuda Will Durant'ın "Tarih-i Temeddün/Uygarlık Tarihi" kitabı, Corci Zeydan'ın "İslam Medeniyeti Tarihi" kitabı, Seyyid Muhammed Taki Müderrisi'nin "et-Temeddünü'l-İslamî Usesuhu ve Mebadiuh/Temelleri ve İlkeleriyle İslamî Medeniyeti" kitabı, Muhammed Kemal Şebbane'nin "el-İslam Fikruhu ve Hidaruh/Düşünce ve Medeniyetiyle İslam" kitabına müracaat edebilirsiniz. Ayrıca bu konuda Encum Şua ve Alevi Mehr tarafından 2016 yılında çıkan Kur'an ve İlim dergisinde yayımlanmış "Kur'an'daki En Önemli Medeniyet İlkeleri" isimli makaleye ve aynı şekilde Cengiz Pehlivan tarafından Farsça'ya tercüme edilmiş Yukichi'nin "Nezeriyeyi Temeddün/Medeniyet Nazariyesi" kitabına da işaret edilebilir. Medeniyet hakkında Rehberin görüşleri hususunda ise 2019 yılında çıkan Mutalaley-i Rahborddu Naca dergisinde Mustafa Sultani tarafından yazılmış "Bonyanhayi Fikriyi Temeddün-ü Nevini İslamî der Endişeyi Megamı Muazzamı Rehberi/ Rehberin Düşüncesinde Çağdaş İslamî Medeniyetin Düşünsel Temelleri" isimli makaleye, 2014 yılında yayımlanan Negd-u Nezer dergisinde Muhammed Rıza Behmeni'ye ait "Temeddünü Nevini İslamî der Endişeyi Ayetullah Hamaney/Ayetullah Hamaney'in Düşüncesinde Çağdaş İslam Medeniyeti" makaleye ve 2014 yılında yayımlanan Mutalaaati Olguyi Pişrefti İslamîyi İran dergisinde Murtaza Ekberi tarafından kaleme alınmış "Vakaviyi Şahusehayi Temedduni Nevini İslamî der Endişeyi Megami Muazzamı Rehberi/Rehberin Düşüncesinde Modern İslam Medeniyetinin Özelliklerinin Analizi" makaleye işaret edilebilir. Ancak Rehberin ve Will Durant'ın görüşlerine ilişkin hiçbir makale bulunmamıştır.

1. Medeniyetin Semantiği/Anlambilimi

Temeddün/Medeniyet kelimesi Farsça'da şehir kültürü ve şehircilik anlamına gelmektedir. (Deh Hüda, Lügatname, Giriş: Temeddün; Amid, Ferhengi Farsi, 1377: 348) İngilizcede bu kavram "civilization" sözcüğü ile ifade edilmektedir ki onun kökeni şehircilik ve kentle ilgili işlerin niteliğini taşımakta olan "civil" kelimesinden olup belirli bir zaman ve mekâna sınırlı gelişmiş bir toplum anlamına gelmektedir. (Ferhengi Lügat-i Elektronik Longman/Longman'ın Elektronik Sözlüğü, Beşinci Baskı). Günümüzde bu terim, organize bir sosyal hayata dair bir konum veya durumu anlatmak için kullanılmaktadır. (Pehlivan: 1378, s.358). Bu kelimenin Arapçadaki karşılığı "hadare/حضاره" kelimesidir. "hadara/حضر" şehirde oturmak ve çöl hayatını terk edip bir yerde yaşamak anlamında tanımlanmıştır. Genel anlamı ise bir yerde bulunmak veya başkalarıyla buluşmaktır. (Rağib İsfehani: 1392, s.121; Mustafevi: 1360, 2/238).

2. Medeniyetin Terminolojik Anlamı

Medeniyet kavramı için terminolojide farklı tanımlar ve yaklaşımlar ifade edilmiştir. Bazı tanımlar dini yaklaşımla yapılmışken bazıları din dışı saikle, bazıları tamamen materyalist ve hümanist bakış açısıyla, bir kısmı ise etik ve maneviyata dayalı olarak yapılmıştır.

Henry Thomas ve Edward Taylor gibi kimseler, medeniyetin; ahlak, maneviyat ve dinin müdahil olmadığı tamamen hümanist ve materyalist bir kavram olduğuna inanırlar;

zira onlar medeniyeti sosyal, ekonomik ve siyasi tüm olayları, hatta sanat ve edebiyatı içine alan iç içe geçmiş bir olgu olarak görmektedirler. (Cafer Lengerudi: 1367, c.3, s.15) Will Durant ve Yukichi gibi bazıları ise medeniyete, manevi ve ahlakî değerleri de ekleyerek onu, bir dizi sistemden oluşmuş bir mecmua olarak tanımlamışlardır. (Bkz. Barnard, 1373, s.84 ve Will Durant, 1996, c.1, s.8).

Durant, medeniyetin veya medeniyet mirasının bir dizi ekonomik, politik, entelektüel ve sosyal sistem ve alışkanlık olduğuna inanır. (Will Durant, aynı kaynak, s.4) Yukichi, medeniyetin artan tüketimin ve hayatın günlük ihtiyaçlarının ötesinde olduğuna, dolayısıyla insan hayatını daha yüksek bir seviyeye çıkaracak şekilde bilgiyi artırmaya ve erdemi geliştirmeye ihtiyaç olduğuna inanıyor. (Yukichi, 1379, s.118-120 ve bkz. Mehdi Nejad, 27, 1399, s.33-34).

İran İslam Cumhuriyeti Rehberi Seyyid Ali Hamaney (Hamaney 06/02/1395 tarihinde Merkezi Olguyu İslamî/İslamî Model Merkezi Yüksek Konseyi ile olan görüşmesinde) ve Allame Muhammed Taki Caferi (Allame Caferi, 1390, c.5/162, Allame Caferi, 1392, s.80-120) gibi İslam âlimlerinin görüşüne göre hem Kur'an hem de din, en iyi insanı ve en iyi toplumu yetiştirmekle yükümlüdür. Din sadece namaz ve oruç gibi bireysel emir ve ibadetler için değildir. (Rehberin sözleri, 14/03/1399, İmam Humeyni'nin vefatının otuz birinci yıl dönümü münasebetiyle yaptığı konuşmasından) Çağdaş İslam medeniyetinde maddiyatın yanında maneviyat, maddi hayatın gelişmesinin yanında da ahlâkî, manevî ve ruhanî yükseliş, dua ve tevazu vardır. (Rehberin sözleri, 12/04/1398 ve bkz. Leader.ir).

Anlatılanlardan hareketle, medeniyetin oluşturulmasında insanoğlunun manevi ihtiyaçlarından dolayı ahlakî ve manevi boyutunun da dikkate alınmasının gereği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca din, gerçek vakalar şeklinde medeniyet yaratma söylemi olabilir; zira İslam dini medeniyet oluşturan bir mekteptir. Ayetler ve rivayetler medeniyeti şekillendiren unsurlar olarak odak noktası olmuş ve insan hayatının farklı yönlerini kapsamına almıştır. İslam dini, insanın kültürünü, inançlarını, maneviyatını ve insani davranışlarını dikkate almış, onun siyasi, ekonomik, ahlakî ve hukuki tüm ihtiyaçları üzerinde titizlikle durmuştur. Oysaki Will Durant ve Yukichi gibi insanlar medeniyetin oluşumunda dinin böyle bir yere sahip olduğunu düşünmemektedirler. Gerçi onlardan bazıları manevi ve ahlakî değerleri vurgulamaktadırlar.

3. Kur'an-ı Kerim'de Çağdaş İslam Medeniyetinin Temelleri:

Medeniyetin en önemli temelleri şunlardır: 1. İlim ve araştırma, 2. Ahlak ve maneviyat, 3. Ekonomi, 4. Adalet ve yolsuzlukla mücadele, 5. Bağımsızlık ve hürriyet, 6. Milli onur, dış ilişkiler, düşmanla olan sınır, 7. Yaşam tarzı. Birçok Batılı bilim adamı, ekonomiyi medeniyetin ana unsuru olarak görmektedir. Halbuki ekonomi önemli bir yere sahip olmasına rağmen, çağdaş İslam medeniyetinde ilk sırayı almamaktadır. Ahlak ve adalet olmaksızın sadece ekonomiyle medeni bir toplum kurulamaz.

Burada Kur'an-ı Kerim'de medeniyetin temellerini oluşturan ilkeleri tek tek inceleyeceğiz:

3.1. İlim ve Araştırma

Bilim, epistemolojide temel bir konu olduğundan dolayı medeniyet ve kültürde temel role sahiptir. Teknolojiye ulaşmada, ilerleme ve gelişmenin sağlanmasında ve bir medeniyetin yayılmasında ilim ve bilimin ehemmiyeti inkârı gayri mümkün, tartışma götürmeyecek bir konudur. Beşeriyetin çeşitli alanlardaki tüm gelişimi bilgi ve ilim adamlarının sayesinde olmuştur.

3.1.1. Kur'an'da Bilginin Önemi

Bilgiyi dikkate almak ve ilmin güçleriyle donanmak, yüce İslam medeniyetinin inşasında önemli paya sahip olmuştur. Bu, Kur'ân-ı Kerîm ve Ehlibeyt rivayetlerinde vurgulanan önemli bir unsurdur. Nitekim Yüce Allah'ın vahiy kalıbında gelen ilk mesajında "ilimden" söz edilmiştir:

أَفْرَأَوْ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ

"Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir. O Rab ki kalemle yazmayı öğretti. İnsana bilmediği şeyleri öğretti. (Alak 3-5)"

Kur'an farklı bölümlerinde bu öğretmeyi vurgulamıştır. Rahman suresinin 1 ila 4. ayetlerinde şöyle buyurmuştur:

"Rahmân, Kur'an'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona anlayıp açıkça anlatmayı öğretti."

Peygamberlerin gönderiliş amacı insanları kötülüklerden arındırmak ve onlara ilim öğretmektir. (Cuma 2, Bakara 129 ve Âli İmran 164). Öte yandan uygarlıkların çöküşü ve yok oluşundaki en önemli faktör toplumların cehaleti ve bilgisizlikleri olmuştur. (Neml 55, Ahkaf 23, Hud 29, Araf 138)

Kur'an açısından insana verilmiş iştme, görme ve akıl gibi araçlar ilim elde etmesi içindir veya başka bir ifadeyle gerçeği tanıyıp kavrayabilmesi içindir. Dolayısıyla bunlardan doğru şekilde faydalanılmaması kınanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm defalarca insanları; kendi varlıklarında, kâinat hakkında ve tabiat âleminde derin bir müşahedeye, muhakemeye, düşünmeye ve değerlendirmeye davet etmektedir. Zira bu ruhu, akli ve düşünceyi geliştirir. Kur'an'da âlimlerin özel bir konumu vardır. Mücadele suresinin 11. ayetinde Yüce Allah, âlimlere diğerleri karşısında üstün dereceler verdiğini beyan etmiştir. (Tabâtabâî: 1417, c.19/189).

Hadis kaynaklarında ilimle ilgili nakledilen rivayetler bu kısa yazıda sayılamayacak kadar çoktur. İlim ve âlimin fazileti, ilmin dereceleri, ilmin yüce konumu, etkileri ve sonuçları, ilmin çeşitleri, bölümleri ve faydaları gibi başlıkların tamamı, İslam medeniyetinde "ilim ve bilgiye" atfedilen olağanüstü ehemmiyeti göstermektedir. Emirul Muminin İmam Ali (a.s), kısa ve derin bir cümlede şöyle buyurmuştur:

“Bilim bir fetih ve üstünlük aracıdır; kim ona ulaşırsa onunla hareket eder. Kim ondan geri kalırsa ilim sahibine götürülür ve âlimlere muhtaç olur.” (Nehcül Belaga 660. Hikmet).

İlimden maksat sadece din ve ilahîyat bilgisi değildir. Bilakis insanoğlunun ihtiyaç duyduğu tüm bilimlerden; ilahîyat ilimleri, fizik, tıp, matematik, sanat, mühendislik, endüstri, sosyoloji ve tüm beşerî ve doğa bilimlerini kapsayan bir ilimden söz etmekteyiz. Enfal suresinin 60. ayetinde “Düşmana karşı caydırıcı özelliği bulunan tüm askeri ve nizami teçhizatın sağlanması” emri verilmiştir. Askeri teçhizat hazırlamak ve üretmek, askeri ve lojistik bilgisine sahip olmayı gerektirir. Nisa suresinin 141. ayetinde “Allah’ın kafirlerin, müminlere musallat olmasına hiçbir geçit vermeyeceği” belirtilmiştir. Müslümanların bağımsızlığı ve küffarın onlara musallat olmaması; ekonomi, siyaset, kültür, şehirleşme, sağlık, çevre, beşerî ilimler ve ... diğer alanlarda Müslümanların bilgili olmalarına bağlıdır.

3.1.2. Kur'an'da İlimin Önemi

İlim, bir memleketin itibar ve kudretinin en açık vasıtasıdır. Bilginin diğer tarafı yenedir. Batı dünyasının iki yüz yıldır kendisine sağladığı zenginlik, nüfuz ve gücün arkasında sahip olduğu bilimin olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Onlar ahlâkî ve dinî temellerdeki yoksulluklarına rağmen, ilim kervanının gerisinde kalan toplumlara batılı hayat tarzını empoze ederek onların siyasî ve iktisadî hâkimiyetlerini ele geçirmektedirler. (Beyaniyeyi Gam-i Dovvom, s.7 ve 8).

Gerçek dindarlar olan peygamberler ve Allah dostları, daima ilmi teşvik edici öğretmenler olmuşlardır. Dinde öncü olan şahsiyetlerin bilginlerden olduklarını görmekteyiz. Hatta Aristo ve Eflatun’un kendi dönemlerindeki peygamberin öğrencilerinden oldukları bilinmektedir.

Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise muasır çağda batı medeniyetinin bilime yaklaşımıdır ki genel olarak, deneyim eksenli, hissiyat odaklı ve maddi amaçlıdır. Onlar nezdinde duysal/hissi olmayan her türlü bilgi reddedilir. Rehberin ifadesiyle batı düşüncesinde “pozitivizm” olarak adlandırılan bilim ahlak ve inançtan yoksundur. Kökleri 18. yüzyılda Avrupa’nın aydınlanmış devrimlerine dayanmaktadır ve “August Comte” tarafından kurulmuş, bir asır sonra “Karl Popper” gibi kişiler tarafından değiştirilmiş ve genişletilmiştir. Bu ekol, her bir önermenin doğruluk ölçütünü, onu deneyimleme olasılığına bağlamış ve bunu, doğru bilimi yanlıştan ayırma kistası yapmıştır ve bu yaklaşımla teolojik hipotezleri tümünden eleştirmiştir. Yine bu görüş “idraki” bir geçerlilik alameti olarak gördüğünden, bunun ise sadece doğal ilimlere münhasır oluşundan mütevellit bütün metafizik bilgileri geçersiz saymış ve bu tür konuları tamamen anlamsız, saçma sözler olarak görmüştür. Ayrıca “hümanizm” düşüncesinde özgünlük insana verilmiş ve tüm yasalar insan eliyle yapılmıştır. Onlar açısından da dinin ve Tanrı’nın hayatta ve kanunlarda hiçbir yeri yoktur. (Bkz. Flower Sara, 1380, s.124; Dark Sidney, 1378, s.45; Magee Bryan, Felasifye Bozorg/Büyük Filozoflar/1376; Copleston, 1382, s.28).

“İlim” kelimesini sadece “deneysel bilimler” için kullanmakla iki yanlış yapılmıştır: Birincisi genel bir kavram olan bilgi (Knowledge) kavramı, deneyime dayalı “bilim”

(Science) anlamında algılanmıştır. Halbuki deneyime dayalı (tecrübi) ilimler, bilginin sadece bir bölümünü oluşturmaktadır. İkinci ise “realitenin” (yani gerçeğin), deneyime dayalı ilimlerle eşit olduğu düşünülmüş, laboratuvarlarda ispatlanmamış şeyler ise “ide” (yani zihinsel kurgu) olarak gösterilmiştir. Böylece “realizmin” “idealizmden” önce geliyor olmasına binaen deneyime dayalı (tecrübi) ilimler her türlü zihinsel kurgudan (yani deneyimle ispatlanmamış ilimlerin hepsinden) öne geçecektir. (Behiştî: 1391, s.42). Dolayısıyla dinî bilimde tecrübenin yanı sıra Tanrı, ahlak, inanç ve maneviyatın özel bir yeri vardır. Bunlar insanı maddi ilerlemeden ayrı olarak manevi yüceliğe ulaştırır.

3.2. Maneviyat ve Ahlak

Bir medeniyeti tanımanın en iyi yolu, onun manevi meselelerle etkileşim şekli ve ahlakî standartlara bağlılık derecesidir. Öyle ki, her medeniyetin bu ölçüt ile incelenmesi, o medeniyetin kültürel ve sosyal sistemlerinin genel resmini çizmektedir. “Ahlak” ile kastedilen şeyin sadece bireysel ve toplumsal davranış olmadığı açıktır. Daha ziyade, aklın temel anlayışına dayanan “doğal güzellik ve doğal çirkinlik” diyebileceğimiz “doğuştan gelen” erdemler, yapılması ve yapılmaması gerekenler koleksiyonundan ibaret olup insanların genelinin derk ettiği konuların bütünüdür. Bir medeniyet, ahlâkî ölçütlere riayet etmek veya bunların hepsini ya da bir kısmını hiçe saymak üzerine şekillenmiş olabilir. Allame Tabâtabâî, “ahlak”ın tanımı ve açıklamasında şöyle yazıyor:

“Ahlâk ilmi, insanın bitkisel, hayvansal ve insani kudretleriyle ilgili özelliklerini ele alan ve insani melekeleri üzerinde duran bir ilimdir. Hedefi nefisteki faziletleri/erdemleri rezaletlerden ayırt etmektir; nefsanî yeteneklerden hangilerinin iyi olduğunu, erdem sayıldığını ve insanı kemale ulaştıracağını, hangilerinin ise rezalet olduğunu ve insan için eksiklik sayıldığını beyan eder. Âdemoğlu bunları tanıdıktan sonra kendisini faziletlerle/erdemlerle süsler ve rezaletlerden/kötülüklerden uzaklaşır. Netice ise deruni erdemlerin gereği olan güzel davranışlar sergilemesidir. Böylece insani toplumda umumî övgüyü kazanır ve camiada güzel bir intiba bırakır, ilmî ve ameli saadetini kemale ulaştırır.” (Tabâtabâî: Aynı kaynak, c.1, s.370).

3.2.1. Kur'an'da Ahlak

İslam medeniyetinde ahlak, “çirkin huylardan arınıp güzel huylarla süslenmektir”. Kur'an'da ahlak ile ilgili kavramların en önemlilerinden bir “tezkiye” sözcüğüdür. Tezkiye, nefsi kötülüklerden temizlemek manasına gelir ve bu da Allah'a yakınlaşarak ruhu güzelleştirmekle olur. Allame Tabâtabâî, ahlakı karaktere dönüştürmeyi ve maneviyata bağlılığı medeniyetle aynı görmekte, ahlakı karakterine dönüştürmemiş (çirkin huyları kendisinden çıkarmamış ve iyi huyları kendinde içselleştirmemiş) kimseyi ise medeniyetten yoksun saymaktadır. (Tabâtabâî: Aynı kaynak, c.1, s.375). “Tezkiye”, yani insanı terbiye edip maneviyat yoluna sevk etmek, peygamberlerin gönderiliş hedeflerinden biri olarak tanımlanmıştır. (Cuma/2, Bakara/129, Âli İmran/164). Kur'an'ın mantığına göre ancak kendisini tezkiye edip arındıran kimse kurtuluş ve felaha erebilir. “قد افلح من زكاهَا”

(Şems/9). Bu ayetlerde geçen “tezkiye”den maksat, nefsi geliştirmek ve terbiye etmektir. (Tabâtabâî, Aynı kaynak, c.20, 298). İnsanları tezkiye etmekten maksat ise halkı faziletli ahlakî davranışlara alıştırmak; böylece onların bireysel olarak güzel nam salıp insaniyyetinde kemale ulaşmasıdır. (Tabâtabâî, Aynı kaynak, c.19, s.265).

Tüm peygamberler, ilahî ayetleri insanlara okusunlar, halkın ruhunu ve nefsini temizleyip parlatsınlar; böylece onların düşünce, ahlak ve davranışlarına güzellik ve liyakati öğretsinler diye gönderilmişlerdir. (Tusi: Bitâ, c.10, s.4 ve Kasımî: 1418, c.9, s.228). İslam’ın Yüce Peygamberi de kendisinden nakledilen rivayette nübüvvetinin asıl hedefinin “ahlakî erdemleri tamamlamak” olduğunu şu cümleyle ifade etmiştir:

“بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ”, “Ben güzel ahlakî tamamlamak için gönderildim.” (Meclisi: 1405, 97, s.372).

“Ahlak ve Maneviyat”, İslam’ın kutsal hedeflerini ilerletmek için gerekli olan önemli temellerden biri olarak kabul edilir ve şiddetle tavsiye edilir. Bu tavsiye birkaç temel noktayı içermektedir:

Birincisi: Ahlak ve maneviyatın ehemmiyetiyle birlikte toplumun ahlakî istihkama olan ihtiyacıdır. İmam Hamaney bu hususta şöyle buyurdular: Maneviyat; ihlas, fedakârlık, tevekkül, iman gibi manevi değerleri öne çıkarmak manasına gelir. Ahlak ise hayırseverlik, affetmek, muhtaç durumda olana yardım etmek, doğruluk, şecaat, tevazu, özgüven ve diğer güzel huylar gibi üstün erdemleri riayet etmek anlamındadır. Maneviyat ve ahlak bireysel ve toplumsal tüm hareket ve aktivitelerin yönünü belirleyici role sahip olup toplumun temel ihtiyacıdır. Bunların varlığı yaşam muhitini – hatta maddi olanaklar az olsa bile – cennete dönüştürür, bunların yokluğu – hatta her türlü maddi olanaklar bulunsa dahi – cehennem yaratır. (Beyaniyeyi Gami Dovvom, s.8)

İkincisi: Toplumsal ahlakî oluşturmak ve yayılmasını sağlamanın yöntemleri birkaç temel nüktede özetlenebilir: 1. Toplumla ahlakî alışkanlıklar kazandırmada şiddet ve baskıdan kaçınmak. 2. Hükümetler ve yetkililerin ahlakî kriterlere bağlılığı. 3. Toplumda maneviyat ve ahlakî yaymak. 4. Ahlakî olmayan merkezlerle mücadele. 5. İnternet ve gelişmiş medya araçlarını akıllıca denetleyip kontrol etmek. (Beyaniyeyi Gami Rehberi, s.8).

Yaşadığımız asırda âlimler ve filozofların en önemli kaygılarından biri olan din ve ahlak ilişkisine üç bakış açısıyla açıklama getirilebilir. Nietzsche (1844-1900) ve Marks (1818-1883) gibi insanlara göre din ve ahlak birbirinden ayrı iki kavramdır. Birçok din âlimi dinle ahlak arasında ittihat/birlik olduğu görüşünü kabul etmiştir. Nitekim dinin önemli bir bölümü ahlaktır. Bu İslamî telakkiye göre din ve ahlak arasında umum-husus-u mutlak hâkimdir. (Yani din daha genel olup ahlakî da içine almaktadır. Ahlak ise dinin bir bölümünü oluşturmaktadır). Bazıları ise din ile ahlak arasında tesir-teessür/etkileşim ilişkisi olduğu görüşündedirler. (Bkz. Misbah Yezdi, Aynı kaynak, s.171-175) Will Durant, dinin toplumdaki ahlakî değişimin gerisinde kaldığını beyan ederek aslında bu ikisinin birbirinden ayrı olduğu görüşünü güçlendirmiştir ki bu reddedilmiştir.

Batı dünyasındaki ahlak sosyalizm, liberalizm ve hümanizm gibi muhtelif felsefî ekollerin düşünceleriyle birlikte olduğu için din ve fıtrat eksenli düşünceyle uyuşmaz. Bu yüzden bazılarına göre batı medeniyetinin temeli, maneviyata kayıtsızlık, hatta maneviyat ve ahlakî kavramlara muhalefet zemini üzerine kurulmuştur. Onun için insani fıtratla uyuşmaz. (Tabâtabâî, Aynı kaynak, c.2, s282). John Locke gibileri olağanüstü hiçbir güce inanmamakta; bireyi merkeze koyan ve yaşantının çeşitli boyutlarında bireysel özgürlükleri gerekli gören, her türlü bağılıktan, dinî ve ahlakî sorumluluktan serbest olunması gerektiğini düşünen bir anlayışı açıkça savunmaktadır. (Jones: 1362, c.2, s.203). Bu düşüncenin neticesi; batı toplumunun şu anda mustarip olduğu bir türlü doymak bilmeyen dünyevilik, güç arayışı ve cinsel rastgelelik dahil her şeyde dizginlenmemiş şehvetten başka bir şey değildir. Çok ilginçtir ki bazı batılı uzmanlar bu kaotik durumu/karışıklığı itiraf etmektedirler. Ayrıca insanların ve toplumların güzel ahlakını suiistimal etmek de kötü bir şey sayılır. Buna göre güçlüler sabır, affetme, fedakârlık, bağışlama, başkalarının haklarına saygı duyma, kanaat vb... ahlakî davranışları mahrum sınıfları köleleştirmek ve aşağılamak için kullanıyorlar. (Bkz. Behiştî: Aynı kaynak, s.222).

3.3. İktisat

“İktisadın” medeniyetin temel dayanaklarından biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira iktisat toplumun ve medeniyetin çeşitli boyutlarını birbirine bağlar. Bu nedenle medeniyeti oluşturan unsurlar sahasında kafa yoran düşünürlerin ilgisini çekmiştir. Herhangi bir medeniyette “ekonomik sistem” denildiğinde, aslında o medeniyette tanımlanan bir dizi temel kural ve ekonomik mekanizmadan söz edilmektedir. Will Durant da “ekonomiyi” medeniyetin temellerinden biri olarak ilk sıraya koymuş ve diğer ilkelerin ekonominin etkisi altında kalacağını belirtmiştir. (Will Durant: 1991, c.1, s.8). Elbette bu görüş eleştirilebilir ve medeniyetin tüm yönleri ekonomik değildir.

3.3.1. Kur'an'da Ekonomi

İslam, ekonomiye ve insanların geçimine kayıtsız kalmadığı gibi, onu yönetmek için belli bir “ekonomik sistem” sunmakta, dünya ve ahiret saadetini ise bu sistemin tam anlamıyla uygulanmasına bağlı görmektedir. Satış, vasiyet, miras, vakfiye, sadaka, zekât, ipotek ve kira... gibi farklı fıkıh bablarında/fasıllarında (özellikle muamele bablarında/fasıllarında) pek çok iktisadi düzenlemenin varlığı ve emanet, ihanetten sakınma, adaleti gözetme, iyilikseverlik ve ... gibi çok sayıda iktisat ahlakına dair tavsiyelerin bulunması, İslam medeniyetinin ekonomi mevzuuyla olan sağlam ilişkisini göstermektedir.

Tevhit, nübüvvet, kıyamet gibi itikadi konuların ve namaz gibi ibadetlerin yanında zekat, infak ve mali haklar gibi önemli ekonomik konuların örneklerle belirtilmesi, ekonomik konuların önemini göstermektedir. Bakara suresinin 43. ayetinde “**وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ**” (*Namazı kılın ve zekâtı verin*) buyurmuştur. Maide suresinin 55. ayetinde gerçek müminlerin “**يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ**” namazı kılarken zekâtı da verdikleri (bu iki ameli birlikte yaptıkları) ifade edilmiştir. Mali konuların itikadi/inançsal ve ibadi meselelerle

ilişkisi birçok ayette defalarca vurgulanmıştır. (Bakara/83/110/277; Nisa/77; Tövbe/5/11; Hac/41/78; Nur/56; Mucadele/13; ve ...)

Ayrıca pek çok ayet, insanın saadetini/mutluluğunu “ekonominin ıslahına” bağlamış ve iktisatta adalete; ölçü ve teraziye tam tutmaya, başkalarının mal ve haklarına riayet etmeye, iktisadî konularda yolsuzluktan ve gayri meşru tasarruftan uzak durmaya davet etmektedir. (Araf/85; En’am/152; İsrâ/35 ve Şuara/181-183). Bu tavsiyelerden bazıları, Hz. Şuayb’ın kavmine verdiği öğütlerdir ki Hud suresinde tekrarlanmıştır. (Hud/84 ve 85). Burada Kur’an’da geçen iktisat kurallarından bazılarına işaret etmekte fayda vardır:

İtidali riayet etmek gerekir: İtidali olmak iktisadi bir kural olarak Kasas suresinin 77. ayetinde ele alınmıştır. Buna göre dünyayı tamamen bırakmak da tümünden servet ve lezzete dalmak da yanlıştır, istenmeyen bir tutumdur. (Seyyid Kutub: 1412, 5/2711). Kur’an açısından sahih yolla servete ulaşmak, ancak başkalarının mallarında haksızca yapılacak her türlü tasarruftan sakınmakla mümkündür. (Bakara/188).

Çalışmak gerekir: Yüce Allah Necm suresinin 39. ayetinde insanın [ekonomik] başarısını onun çalışma ve çabasına bağlamıştır.

Servette tekelleşme reddedilmiştir: Haşr suresinin 7. ayetine göre servetin belirli sınırları veya şahısların elinde tekelleştirilmesi yasaklanmıştır. Oysaki her zaman, diğerlerini dışlayacak şekilde zenginliği ve çıkarları tekelleştirmeye çalışan bir zenginler sınıfı olmuştur. (Tabâtabâi: Aynı kaynak, c.19, s.204; Fahri Razi: 1420, c.29, s.507). Bu da toplumda zengin ve fakir olmak üzere iki kutup meydana getirmiş ve bunlar arasında sınıfsal uçurum oluşturmuştur. (Mekarim: Aynı kaynak). Böyle bir durumun oluşmasını önlemenin yolu ise kaynakları doğru kullanmak; aşırıca, israf ve savurganlıktan kaçınmaktır. (Ğafir/43, Araf/31 ve İsrâ/27).

1. İktisadın Önemi: İktisat hedef değildir ama ekonomik durum toplumun maddiyat ve maneviyatına direkt etki etmektedir. Ekonomik güç, düşmanın tasallutuna karşı ve onun nüfuzunu önlemede önemli bir etmen olduğu gibi ekonomik zafiyet de yabancıların müdahalesi için uygun zemini oluşturmaktadır. Düşmanın nüfuzu insan bedenindeki en zayıf noktayı hedef alan virüse benzer.

2. Ekonomiye Güçlendirmek: Doğru planlama, kalite ve bilgiye dayalı seri üretim, adil dağıtım, savurganlık yapmama, içerideki kaynakların, varlıkların ve kapasitelerin kullanılmasını, halkın katılımı ve yönetimi ne pahasına olursa elde tutmamak (yönetimde paylaşım), ekonomiye güçlendirir.

3. Ekonomiye bozan afetleri tanımak ve bu hususta ıslahat yapmak.

4. Direnç ekonomisinin kullanımı da dahil olmak üzere ekonomik zorluklarla mücadele. (Bkz. Beyaniyeyi Gami Dovvom, s.9)

Sosyalist sistemdeki ekonomi, diyalektik materyal felsefesine ve tarihsel materyalizme dayanmaktadır ve kolektif özgünlük, devlet mülkiyeti ve planlama olmak üzere üç ilkeye odaklanmıştır. Bu sistemde ülkenin tüm zenginliği ulusaldır ve devlet tarafından yönetilir, özel mülkiyete yer yoktur. Özel mülkiyetin olduğu kapitalist sisteme karşıdır. Bunun tam

karşısında özel mülkiyeti ilke edinmiş kapitalizm vardır. Kapitalist sistem kârın özgünlüğüne dayanmakta ve sermaye edinmede mutlak özgürlükten yana tavır koymaktadır. Bu sistemde bireyin, ekonomik faaliyetlerin ana eksenine haline gelecek kadar özgür olduğu görülmektedir. (Hadeviniya: 1387, c.1, s.45-52 ve Nemazi: 1374, s.24-27).

İslam'da, Kur'an öğretilerine göre ekonomi hem bireyin hem de toplumun karma mülkiyetine dayanır. Ne Kapitalizm gibi sınırsız bir özel mülkiyeti tanıır ne de Sosyalizm gibi mülkiyeti tamamen kamuya devreder. Ancak en başından mülkiyeti ve karma ekonomiyi tanıır. Bu yoruma göre her türlü adaletsizlik ortadan kalkar ve bir devlet olarak vatandaşlarına sosyal ekonomik adaletin temellerini vaat eder. (Şehid Sadr: 1379, s.49). Buna göre İslam, özel malikiyeti mutlak şekilde kabul etmez, bilakis özel malikiyetteki kullanım sınırlı olup kamu ve devletin malikiyetinin paralelindedir. (Defter-i Hemkariyi Havza ve Danişgah: 1372, s.72).

3.4. Siyaset, Hükümet ve Adalet

Siyaset, hükümet ve toplum, ilkeleri ve özellikleri olan bir şebeke olarak karşımıza çıkmaktadır ki en önemli özellikleri: Adalet ve yolsuzlukla mücadele, istiklal ve hürriyet, millî onur, dış ilişkiler ve düşmanla sınır koymaktır. Bu esaslardan herhangi biri olmazsa çağdaş İslam medeniyeti gerçekleşemez. İslam inkılabı Rehberi, dinin hâkimiyetine inanmaktadır. Yani hâkim ve kanun Allah tarafından tayin edilmelidir. (KHAMENEI. İr) Hükümetin ve yöneticilerinin temel şartı adalet ve yolsuzluktan kaçınmaktır ve özellikle ekonomi yönünden temizlik/saflık, İran İslam Cumhuriyeti'nin tüm yetkililerinin meşruiyetinin şartıdır. (Beyaniyeyi Gami Dovvom, s.9) Şimdi kısaca bu ilkeleri gözden geçirelim:

3.4.1. Yolsuzlukla Mücadele ve Adalet

Birincisi: Çok önemli olan "adalet" kelimesini gerçekleştirmek evrensel bir yükümlülüktür ve İslamî sistemin en önemli hedeflerinden biridir.

İkincisi: "Adalet ve yolsuzlukla mücadele" birbirine bağlıdır. "Ahlâk, iktisat ve siyaset" alanlarındaki adaletsizlik, yolsuzluğa sebep olacak, bu da İslamî sistem ve medeniyetin meşruiyetini ortadan kaldıracaktır.

Üçüncüsü: Yolsuzlukla mücadele etmek ve yolsuzluğun kök salmasını önlemek için temiz bir denetim kurumuna ihtiyaç vardır.

Dördüncüsü: Gerçek adalet, aslında "Adli Muntazar/Beklenen Adalet" olan İmam Zaman'ın (a.s.) zuhur etmesiyle tecelli edecektir, ancak bu söz hiçbir zaman yetkililerin ve yöneticilerin görevini azaltmaz. (Beyaniyeyi Gami Dovvom, 9 ve 10).

3.4.2. Kur'an'da Yolsuzlukla Mücadele ve Adalet

Adalet, "orta yol, insaf, ölçülü olmak ve eşitlik" anlamına gelir. (Rağib İsfehani: Aynı kaynak, s.336). Aynı zamanda başkalarının haklarına saygı duymak manasına, zulüm ve saldırganlığın tersi anlamına gelir. (Fuadiyan Damağani: 1382, s.2).

İslam medeniyetinde “adaletin medeniyet oluşturuucu temeline” özel bir önem atfedilmiş, pek çok ayet ve hadis bu yüce mefhumun önemini ve nasıl gerçekleştirileceğini ifade etmiştir. “İslam sisteminde” adaletin önemi, bu kavramın Şii mezhebinde dinin esaslarından biri olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Kur'an ayetlerine göre (Enam/115 ve Nahl/90), Allah “adildir” ve Allah'ın sözleri ve eylemleri adaletle aynıdır, onda zulüm yoktur ve şeriatının hükümleri de adalete dayalıdır. (Tabâtabâî: Aynı kaynak, c.7, s.452) Adaleti gerçekleştirmek, peygamberlerin en ulvi amacıdır ve Hadid Suresi 25. ayete göre Cenab-ı Hakk'ın peygamberleri göndermesindeki asıl amacı adaleti uygulamaktır. (Seyyid Kutub: 1412, c.6, s.3494).

Adalet, hükümetlerin ve toplumların istikrarı için temel ilkedir. Maide suresinin 8. ayeti ve Nisa suresinin 135. ayetine göre; adaleti yerine getirmek ve onun dışına çıkmamak, çeşitli saiklerin yerine getirilmesine engel olmaması gereken ilahî bir vazifedir. (Tabâtabâî; Aynı kaynak, c.5, s.236). Zira adalet, saadetin garantisidir. (Vehbe Zuheyli: 1422, c.1, s.437) [Kur'an açısından üstünlük ölçütü olan] takvayı ölçmenin kriteri, adalete bağlılık oranına göre değerlendirilmiştir. (İbn-i Aşur: 1420, c.5, s.56) Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim hayatın tüm boyutlarında: şahitlikte (Talak/2), yargıda/hakemlikte (Nisa/58), arayışta düzenli barış sağlarken (Hucurat/9) hatta bir söz söylerken dahi (En'am/152) adaleti riayet etmeyi gerekli saymıştır.

Dış politika üç temel eksen etrafında şekillenir: “Milli onur, dış ilişkiler ve düşmanla sınır koymak”; bunlar ise “izzet, hikmet ve maslahat” temel ilkesinin mahsulüdür.

Dış ilişkiler, diğer hükümetlerle sorunları akıllıca ve maslahata uygun şekilde, tabii ki devrimci stratejilerle değerlerden de geri adım atmadan çözmek demektir.

İzzet İlkesi:

Kur'an ve fıkıh ilkelerinden biri olan bu ilke, İslam toplumunun diğer toplumlara olan üstünlüğünü ifade etmektedir. Dolayısıyla Nisa suresi 41. ayete göre İslam devleti, İslam'ın ve Müslümanların küfre, şirke, kâfirlere, müşriklere ve Ehl-i kitaba olan izzet ve üstünlüğünden taviz vermeyecek şekilde siyaset yapmakla yükümlüdür. Münafikûn suresi 63. ayete göre müminler ve Müslümanlar her zaman aziz ve üstündürler. Binaenaleyh, kâfirlerin görkem ve ihtişamından etkilenip onlara dünya hırsıyla yaklaşmış kendilerini ve İslam cemiyetini küçük düşürenler hep kınanmışlardır; zira izzet tamamıyla Allah'a aittir. (Nisa/139)

Her siyasi sistemde uygarlığın en önemli temellerinden biri, “ulusal çıkarlar ve güvenliğin sağlanması” ile yükümlü olan “dış politikanın” tartışılmasıdır; zira bu ikisinin gerçekleşmesi toplumun ilerlemesine zemin hazırlayacağı gibi yapılmaması ise toplumun gerilemesine veya yok olmasına yol açacaktır. Başka bir tabirle, dış politika, “bir hükümetin dış işleri ve meseleleri ele alırken siyasi sistemime hâkim genel kurallar çerçevesinde uyguladığı bir dizi politika, önlem, yöntem ve pozisyon seçimi” anlamına gelir. (Muhammedî: 1377, s.18).

Kur'an-ı Kerim, dış politika alanında İslam medeniyetinin dış politika ilkelerini oluşturan genel hatları açıklamıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

“Kâfirlerin Müslümanlara musallat olmasına hiçbir şekilde geçit yoktur.” (Nisa/141).

“Diğer dinlerin mensuplarıyla irtibat kurmak.” (Âli İmran/64)

“Karşı tarafa saygı ve adalet esasına dayalı faydalı ikili ilişkiler.” (Mumtehine/8).

“Anlaşmalara bağlılık.” (Nisa/90)

İslam medeniyetindeki dış politika sistemi – garezi olanların empoze ettiklerinin aksine – başka ülkelerle iletişimi asla yasaklamaz. Tam aksine, karşılıklı anlayışlar temelinde birçok ortak noktaya dayalı dinamik ilişkiler ister. Ancak bu ilişkiler yukarıdaki kurallara, özellikle tasallut bulunmaması kuralına dayanmalıdır. Çünkü bu kural tüm kural ve düzenlemelere hâkim olup kâfirlerin siyasî, iktisadî, kültürel ve askerî bütün boyutlarıyla tahakküm ve nüfuzunu engeller. (Becnurdi: 1386, c.1, s.187).

Düşmanla Sınır Koyma:

Düşmanla sınır koymak, düşmanın boş tehditlerinden korkmamak ve büyük şeytanla, yani suçlu Amerika'yla her türlü müzakereyi reddetmek demektir. (Aynı kaynak, s.10).

Tevbe suresi 12. ve Mümttehine suresi 9. ayetlere göre şeytanlık ve fesattan hiçbir koşulda vazgeçmeyen veya “İslamî siyaset sistemiyle” sürekli kavga ve çatışma arayan düşmanlarla her türlü ilişki yasaktır. Onlarla irtibatın yasaklanmasına neden olan özelliklerinden biri, hiçbir anlaşma ve taahhüdün arkasında durmamalarıdır. Esasen onlar için taahhüt/anlaşma anlamsızdır. (Tabâtabâî, Aynı kaynak, c.9, s.159).

İslam'da hükümet, Yüce Allah'ın iradesine dayanan bir lidere ve ilahî bir otoriteye sahip olmak demektir. Bu otorite tüm davaların çözüm noktasıdır ve gerekli yerde ilahî kanunu uygular. İslam toplumundaki tüm bireyler, İslam devletinin emirlerine uymak ve kabul etmekle yükümlüdür. Nisa suresinin 59. ayetine göre, İslam devletinin başında Peygamber Efendimiz (s.a.a) ve Ulul-Emr, yani masum imamlar (a.s) ve onlardan sonra adil fakih bulunmalıdır. Adil fakih ise meşruiyetini Peygamber ve masum imamların velayetini devam ettirme isteğinden alır. (Bkz. İmam Humeyni: 1394, s.25).

Kur'an ayetlerine göre kanunların kaynağı ilahî hükümdür; hüküm ve kanun Allah tarafından belirlenir. Hal böyle iken çoğu durumda, yasaların kaynağı hükümet kararlarıdır. (Aynı kaynak, s.45). Yusuf suresinin 40. ayeti ve Maide suresinin 49. ayetine göre kanun, Allah'ın hükmüdür ve Allah'ın hükmü her konuda herkesin referansı olmalıdır. Elbette Allah bazı konularda kanunu İslam Peygamberi ve masum imamlar gibi insanlara bırakmıştır. (Nisa/59).

Sonuç

Kırk yıllık tecrübelerin yeniden okunup ortaya çıkan zararların vurgulandığı ve katedilen yoldan yola çıkarak yeni bir adım atılması uygarca bir yaklaşım olacaktır. İslam dünyası medeniyetinin yükselişine inanan İmam Hamaney'in literatüründeki “yeni İslam medeniyetinin” göstergeleri ve temelleri, İslam'ın vahye dayalı fikri ve manevi mirasından

kaynaklanmakta olup birçok noktada, çökmekte olan batı medeniyeti de dahil olmak üzere diğer medeniyetlerin temellerinden temel farklılıklar taşımaktadır. “İslam medeniyetinin, Kur'an ve hadise dayanan temelleri vardır.”

“İlim ve araştırma, maneviyat ve ahlâk, ekonomi, adalet, yolsuzlukla mücadele, dış politika ve yaşam tarzı” birçok ayet ve hadiste vurgulanmış medeniyetin temel taşlarıdır.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm

Nehcül Belaga

Ahund Horasani, Muhammed Kazım, Kifayetu'l-Usul, Neşri Rahik, 1394.

Amid, Hasan, Lügatname-i Amid, Tahran, Neşri Eşca, 1311.

Anthony Giddens, Teceddüt ve Teşehhus, Neşri Ney, 1393.

Barnard, Frederick, Nazariyehayı Ferheng ve Temeddun der Asri Cedid, Tercüme-i Muhammed Said Henai, Nameyi Ferheng, sayı: 14 ve 15, 1373 Şemsi.

Becnurdi, Hasan, el-Kavaidu'l-Fıkhîyye, Kum, Delili Ma, 1386.

Behiştî, Muhammed Hüseyin, Şınahtı İslam, Neşri Ruzene, 1391.

Beyat, Abdurresul, Ferhengi Vajeha, Neşri Endişe ve Ferhengi Dinî, 1386.

Cafer Lengerudi, Muhammed Cafer, Mebsut der Terminolojiyi Hukuk, Tahran, Genci Daniş, üçüncü baskı, 1367 Şemsi.

Conz, William Thomas, Hüdavendanı Endişeyi Siyasi, Tahran, Neşri Emir Kebir, 1362.

Copleston, Tarih-i Felsefe, Neşri Suruş, 1384.

Deh Hüda, Ali Ekber, Lügatname-i Deh Hüda, Tahran, İntişaratı Danişgahi Tahran, 1342

Do Feslnameyi İلمي Pejohişi Endişeyi Temedduni İslam (İslam medeniyeti düşüncesi üzerine iki ayda bir yayınlanan bilimsel araştırma dergisi), 1394.

Fahri Razi, Muhammed b. Ömer, Mefatihü'l-Ğayb, Beyrut, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1420.

Fazlı, Muhammed Sadık, Masraf ve Sebki Zendeği, Neşri Subhi Sadık, 1382.

Fuadiyan Damağani, Ramazan, Simayı Adalet der Kur'an ve Hedis, Neşri Levhi Mahfuz, 1382.

Hadeviniya, Ali Esger, Felsefeyi İktisad, Der Pertovi Cihan Biniyi Kur'ân-ı Kerîm (Kur'ân-ı Kerîm'in Dünya Görüşü Işığında İktisat Felsefesi), Tahran, Sazmanı İntişaratı Pejuheşgahi Ferheng ve Endişeyi İslamî (İslam Kültürü ve Düşüncesi Araştırma Enstitüsü Yayınevi), birinci baskı, 1378 Şemsi.

Hamaney Seyyid Ali, Arşivi Camii Sohenani Rehberi, Leadr.ir

Hamaney Seyyid Ali, Arşivi Mevzuiyi Beyanati Rehberi, KHAMENEI.ir

Hamaney Seyyid Ali, Beyaniyeyi Gami Dovvomi İnkilabi İslamî, khamenei.ir

Humeyni, Ruhullah, Kitabu'l-Bey', Neşri Asari İmam, 1380

Humeyni, Ruhullah, Velayeti Fakih, Neşri Asari İmam, 1392

İbn-i Aşur, Muhammed b. Tahir, et-Tehrir ve't-Tenvir, Muessesetu't-Tarih, Beyrut, 1420 Kameri.

- Joseph, Lajugie, Nizamhayı İktisadi, Tercüme-i Şucauddin Ziyaiyan, Tahran, İntişaratu Danişgahi Tahran, birinci baskı, 1355 Şemsi.
- Kadiri Asli, Bakır, Seyri Endişeyi İktisadi, Tahran, İntişaratu Danişgahi Tahran, dokuzuncu baskı, 1376 Şemsi.
- Kasimi, Mehasinu't-Tevil, Beyrut, Daru'l-Kutub, birinci baskı, 1418 Kameri.
- Ki Ci Halisti, Mebaniyi Tehlili Siyaseti Beynelmilel, Neşri Vezareti Harice (Dışişleri Bakanlığı Yanınları), 1388.
- Kuleyi, Muhammed b. Yakub, el-Kâfi, Tahran, Daru'l-Kububi'l-İslamîyye, 1407.
- Kuznets, Simon, Rüşdi Nevini İktisadi, Tercüme-yi Murteza Karabağiyani, Tahran, Müesseseyi Hedematı Ferhengiyi Resa, birinci baskı, 1372 Şemsi.
- Longman Sözlüğü, 5. Baskı
- Luwis, Ma'luf, el-Muncid, İntişaratu İslamî 1389.
- Magee Bryan, Felasifeyi Bozorg, Neşri Harezmi, 1390.
- Meclisi, Muhammed Bakır, Biharul Envar, Beyrut, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1403.
- Mehdevi Keni, Mefhumi Sebki Zendeği ve Gustereyi An der Ulumi İçtimai (Yaşam Tarzı Kavramı ve Sosyal Bilimlerdeki Kapsamı), Mecelleyi Tehkikati Ferhengiyi İnan, 1. Sayı, 1387.
- Mehdevi Nejad, Rabıtayı Mefhumiyi Temeddun ba Vajegani Kur'ani (Medeniyet ve Kur'an Kelimeleri Arasındaki Kavramsal İlişki), Mecelleyi Kur'an ve İlim 27. sayı, 1399, s.33 ve 34.
- Mekarim Şirazi, Nasır, Tefsir-i Numune, Tahran, Daru'l-Kutubi'l-İslamîyye, 1374.
- Mevdudi, Ebu'l-A'la, el-Cihad fi Sebilillah, Beyrut, Müessesetu'r-Risale, 1981.
- Mevlevi, Mesneviyi Manevi, Neşri Salis, 1393.
- Mir Muizzi, Seyyid Hüseyin, Nizami İktisadiyi İslam, Tahran, Müesseseyi Ferhengiyi Danişi Endişeyi Muasır, birinci baskı, 1380 Şemsi.
- Misbah Yezdi, Muhammed Taki, Felsefeyi Ahlak, Tahran, Emir Kebir, 1382, ikinci baskı.
- Muhammedî, Menuçehr, Usuli Siyaseti Harici, Tahran, Neşri Dadguster, 1377.
- Muhammedî, Zikrullah, Negşi Ferheng ve Temeddüni İslamî der Bidariyi Ğerb, Danişgahi İmam Humeyni, 1373.
- Mustafevi, Hasan, et-Tehkik fi Kelimati'l-Kur'ani'l-Kerim, Bongahi Neşri Tahran, 1360.
- Nadiye Mahmud Mustafa, el-Medhelu'l-Minhaciyye fi'l-Alagati'd-Duveliyye fi'l-İslam (İslam'da Uluslararası İlişkilere Metodolojik Yaklaşım), Kahire, el-Mahedi'l-Âlemi lil-Fikri'l-İslamî, 1417.
- Nemazi, Hüseyin, Nizamhayı İktisadi, Tahran, Danişgahi Şehid Behiştı, birinci baskı, 1374 Şemsi.
- Pehlivan, Çengiz, Ferheng ve Temeddun, Tehran, Neşri Ney, 1387.
- Rağib İsfehani, Hüseyin, Müfredatu Elfazi'l- Kur'an, Kum, İsmailiyan (Daru'l-Kitabi'l-Arabi nüshasına göre)1392 m.
- Ruhani, Seyyid Said, Mebaniyi Nazariyi Temedduni İslamî der Kur'an, İntişaratu Necmu'l-Huda, birinci baskı, 1399.
- Salebi, Ahmed b. İbrahim, Beyrut, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1422.
- Samuelson, Paul, İktisat, Tercüme-i Piriniya, Tahran, Bongahi Trcüme ve Neşri Kitab, 1343 Şemsi.

- Sara Flower, Islahat, Kognus, 1393.
- Seyyid b. Kutub, Tefsir-i Fi Zilal, Beyrut, Daru's-Şuruk, 1412.
- Sidney Dark, Tarih-i Ronesans, Neşri Destan, 1378.
- Şeyh Saduk, İbn-i Babeveyh, Men la Yehduruhu'l Fakih, Kum, Camieyi Muderrisin, 1413.
- Tabâtabâî, Seyyid Muhammed Hüseyin, el-Mizan, Kum, İntişarati Camieyi Muderrisin, 1417.
- Tabersi, Fazl b. Hasan, Mecmeu'l-Beyan, Tahran, İntişarati Nasır Hüsrev, 1372.
- Tabersi, Fazl b. Hasan, Tefsir-i Cevamiu'l-Cami, Tahran, İntişarati Danişgah, 1377.
- Tayyib, Seyyid Abdulhüseyin, Tefsir-i Etyabu'l-Beyan, Tahran, İntişarati İslam, 1378.
- Tefezzuli, Feridun, Tarih-i Akaidi İktisadi, Tehran, Neşri Ney, ikinci baskı, 1375 Şemsi.
- Tevessüli, Muhammed İsmail, Tehlili Mahiyeti Pul ve Bunyanhayi İmali Siyaseti Puli der İktisadi İslamî, Tehran, İntişarati Pejuheşgahi Havza ve Danişgah, 1. Baskı, 1394 Şemsi.
- Tusi, Muhammed Hasan, et-Tibyan fi Tefsiri'l-Kur'an, Beyrut, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Bita.
- Will Durant ve Ariel, Tarih-i Temeddün, Nusheyi Elektronik, 1996.
- Zemahşeri, Mehmud, el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Tevil, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-Arabi, üçüncü baskı, 1407 Kameri
- Zuheyli, Vehbe b. Mustafa, et-Tefsiru'l-Vesit, Dimeşk, Daru'l-Fikr, 1422.